

- ⁷ Маркевич В. И. Позднетрипольские племена Северной Молдавии. — Кишинев, 1981, с. 176—177.
- ⁸ Kempisty E. Odkrycie ceramiki kultury trypolskiej na zachód od Wisły. — WA, 1968, 33, s. 377.
- ⁹ Маркевич В. И. Позднетрипольские племена Северной Молдавии, с. 176, 177, рис. 108, 6, 9.
- ¹⁰ Пелецишин Н. А. Раскопки у с. Тадани на Буге. — АО 1977 г. М., 1979, с. 384.
- ¹¹ Kosko A. Udział Południowo-Wschodnio-Europejskich wzorców kulturowych w Rozwoju niżowych społeczeństw kultury Pucharów lejkowatych. — Poznań, 1981.
- ¹² Kosko A. Udział Południowo-Wschodnio-Europejskich wzorców kulturowych w Rozwoju niżowych społeczeństw kultury Pucharów lejkowatych, s. 152, rys. 31.
- ¹³ Захарук Ю. М. До питання про співвідношення і зв'язки між культурою лійчастого посуду та трипільською культурою, с. 62—63.
- ¹⁴ Мовша Т. Г. О северной локальной группе позднетрипольских памятников. — СА, 1971, № 1, с. 47—48.
- ¹⁵ Круц В. А. Позднетрипольские памятники Среднего Поднепровья. — Киев, 1977, с. 71—76.
- ¹⁶ Gurba S. Stanowisko kultury czasz lejkowatych w miejscowości Kolonia Strzelce, powiat Puławy. — Spraw. archeol. 1954, 5, s. 259—267.
- ¹⁷ Круц В. О. Памятки лукашівського типу. — В кн. Археологія УРСР. К., 1971, т. 1, с. 199, рис. 52—54.
- ¹⁸ Березанська С. С. Неолитическая стоянка у хутора Гришівка на Средней Десне. — СА, 1975, № 2, с. 157—158, рис. 10, 1.
- ¹⁹ Мовша Т. Г. О северной локальной группе позднетрипольских памятников, с. 18.
- ²⁰ Збенович В. Г. Позднее Триполье и его связи с культурами Прикарпатья и Малопольши. — Acta Archaeol. Carpathica, 1976, t. 16, s. 45, 48.
- ²¹ Захарук Ю. М. До питання про співвідношення і зв'язки між культурою лійчастого посуду та трипільською культурою, с. 70.
- ²² Пелецишин Н. А. Раскопки у с. Тадани на Буге, с. 370; Пелецишин Н. А. Исследования в Западном Побужье. — АО 1981 г., М., 1982, с. 305.
- ²³ Збенович В. Г. Позднее Триполье и его связи с культурами Прикарпатья и Малопольши, с. 45, 48; Березанська С. С., Пясецький В. К. Перше поселення культури кулястих амфор на Україні. — Археологія, 1979, вип. 30, с. 75—82.
- ²⁴ Круц В. А. Позднетрипольские памятники Среднего Поднепровья, с. 158.
- ²⁵ Wisłański G. Kultura amfor kulistych w Polsce Północno-zachodniej. — Wroclaw etc., 1966; Свешиков И. К. Культура кулястих амфор. — В кн.: Археологія УРСР. К., 1971, т. 1, с. 241; Свешиков И. К. Культура шаровидних амфор. — САИ, 1983, вып. В-1-27, с. 18—19.
- ²⁶ Березанська С. С., Пясецький В. К. Перше поселення культури кулястих амфор на Україні, с. 75—82; Свешиков И. К. Культура шаровидних амфор, с. 10—12.
- ²⁷ Свешиков И. К. Культура шаровидних амфор, с. 19.
- ²⁸ Bakker J. A., Vogel J. C. TRB and of ber C-14 dates from Poland. — Helinium. Wetteren, 1969, 9, p. 1—10.
- ²⁹ Пелецишин М. А. Племена культури лійчастого посуду, с. 129.
- ³⁰ Конопля В. М. Исследование поселений у сел Ярославичи и Малые Дорогостан. — АО 1979 г. М., 1980, с. 286; Свешиков И. К. Культура шаровидних амфор, с. 22, 23.
- ³¹ Конопля В. М., Никольченко Ю. М. Работы Ровенского отряда. — АО 1978 г. М., 1979, с. 343—344.
- ³² Березанська С. С., Пясецький В. К. Перше поселення культури кулястих амфор на Україні, с. 82.

О. В. ЦВЕК

Особливості формування східного регіону трипільсько-кукутенської спільності

Проблема формування східного ареалу культурної спільності Кукутені-Трипілля та визначення його специфіки досить давно привертає увагу дослідників¹, але здебільшого вона розглядається у тезисному плані, без наведення системи обґрунтованих доказів.

В ареалі цієї спільності виділено два великих регіони — західний східний. Перший (Молдова та басейн Дністра) займали кукутенські племена, другий (басейни Південного Бугу, Дніпра та їх межиріччя) —

трипільські. В цих регіонах виникає специфічне домобудівництво та культова обрядність, а також керамічне виробництво — на заході — розписна кераміка, на сході — кераміка з поглибленою спіральною орнаментациєю.

Вивчення пам'яток розвинутого етапу трипільської культури в басейні Південного Бугу та в Буго-Дністровському межиріччі дає можливість вважати, що східний ареал поєднує етнічно близькі родоплемінні групи, які виростили на загальній основі — ранньому Трипіллі Побужжя.

Аналіз кераміки поселень східного регіону (процентний склад її груп, системи орнаменту, процес їх ускладнення) дає можливість у межах регіону намітити дві великі генетично близькі етнокультурні групи та простежити їх розвиток у часі, коли різниця між ними стає все більш істотною.

До першої групи входять такі пам'ятки Побужжя: Тростянець, Борисівка, Печера, Сабатинівка I, Березівська ГЕС, Кліщів та пам'ятки, що передують Володимирівці. Правда, ця лінія розвитку вимагає уточнення, оскільки між її пам'ятками існують хронологічні лакуни, які потребують ретельних археологічних пошуків.

Друга група — пам'ятки Буго-Дніпровського межиріччя, нині більш детально досліджена і досить добре відбиває загальну закономірність формування східного ареалу Трипілья. Саме її матеріали стали фактологічною основою, на якій ґрунтуються висновки цієї статті.

Вивчення і систематизація поселень розвинутого етапу Трипілья Буго-Дніпровського межиріччя дали можливість виділити ряд етапів розвитку, кожному з яких відповідає певний тип пам'ятки (Зарубинці, Красноставка, Шкарівка, Веселий Кут, Миропілья, Гарбузин) ².

Трипільські племена просунулися в Буго-Дніпровське межиріччя ще в ранньотрипільський час, освоїли басейн Синюхи та підійшли до верхів'я Росі, де відомі такі ранньотрипільські пам'ятки, як Вишнопіль ³ та Теофілівка. Якщо в ранньотрипільський час локальні відмінності практично не розривали єдності культури Прекукутені — ранне Трипілья, то наприкінці цього періоду приплив у західні райони корінної території нового етносу з навиками виготовлення розписної кераміки, а також просування ряду ранньотрипільських племен на нові території посилили процес диференціації та надали йому нового змісту. Саме в цей час починається формування якісно нового явища в кукутені-трипільській спільності — східного її ареалу. Тут зароджуються елементи, які будуть йому притаманні у період розквіту.

Розвинуте Трипілья східного ареалу за рядом ознак поділяється на три етапи.

До першого (раннього) етапу відносяться так звані пам'ятки Борисівського типу ⁴. В Буго-Дніпровському межиріччі до них належать пам'ятки типу Зарубинців та Красноставки. Найбільш ранньою ланкою є пам'ятки типу Зарубинців. На Побужжі у цей час існують такі поселення, як Тростянець, Печера, а дещо пізніше — Сабатинівка I. Цей період слід визначити перехідним від раннього до розвинутого Трипілья.

Для жител пам'яток типу Зарубинців характерне поєднання наземної глинобитної конструкції із заглибленою частиною ⁵. Аналогічні будівлі відомі в Борисівці ⁶ та Печері ⁷.

У керамічному комплексі Зарубинців і Печери відчувуються ранньотрипільські традиції ⁸. У системі заглибленого орнаменту трапляються стрічки, візерунки у вигляді кіл, овалів, підковоподібних фігур, що супроводжуються округлими та продовгуватими ямками. Часто лінії орнаменту заповнені білою пастою, виступаючи поверхні іноді вкриті темно-червоною вохрою. Найчастіше трапляється посуд з канелюрами на горловині та спіральною заглибленою орнаментациєю на тулубі. Корені цієї орнаментациї заходять у глибину прекукутенських

та ранньотрипільських пам'яток⁹. З раннім Трипільям генетично пов'язані також покритишки з грибоподібним навершям та біноклевидний посуд. Найдавнішою рисою цієї керамічної групи є посуд з піддонами. З раннього Трипілья також запозичена група кераміки з канелюрами і зубчастим штампом.

Населення Буго-Дніпровського межиріччя, зберігаючи ранньотрипільську форму цього посуду, виробило свою орнаментальну схему: вертикальні ряди канелюр, облямовані зубчастим штампом, які інколи після випалу покривалися вохрою.

Особливо цікавим в еволюції канельованої кераміки є фрагмент світлоглиняної посудини із Зарубинців, прикрашеної широкими канелюрами без супроводу відбитків зубчастого штампу¹⁰.

Третя група кераміки з недбало обробленою поверхнею, так звана кухонна, представлена однією формою — широковідкритим горщиком, орнаментованим наколами та рельєфними виступами¹¹. Як за формою, так і орнаментациєю ця група кераміки тісно пов'язана з раннім Трипільям.

Пластика з Зарубинців також тягнє до раннього Трипілья. Аналоги їй ми знаходимо в матеріалах фази Прекукутені III та в пам'ятках фіналу раннього Трипілья¹².

Порівняння кераміки Зарубинців, Печери та Сабатинівки і виявляє багато спільних рис. Це особливо помітно у групі з заглибленою орнаментациєю, де простежуються загальні для всіх пам'яток форми та орнаментальні схеми посудин. Ідентична за формою і орнаментом для всіх перерахованих пам'яток так звана кухонна кераміка з грубо обробленою поверхнею. Спільним є також фарбування посуду вохрою.

У керамічних комплексах згаданих пам'яток є і відмінності. У Печері, наприклад, широко відома кераміка із заглибленим орнаментом, доповнена червоною вохрою в поєднанні з білою пастою. У Зарубинцях кераміка такого типу трапляється досить рідко. Заглиблена орнаментация та жовтогарячий ангоб, характерні для Печери і Красноставки, і зовсім не властиві Зарубинцям. Відмінна від зарубинецької і кераміка з канелюрами та зубчастим штампом. Якщо в Зарубинцях переважають головним чином вертикальні канелюри, то в Печері і Сабатинівці і панують спіраль та інші криволінійні композиції цього орнаменту, значно багатші і складніші. Красноставку зближує з Сабатинівкою і наявність кераміки з білим ангобом і посуду, прикрашеного розписом. Розписної кераміки в Сабатинівці і мало (1%). На одному з фрагментів по жовто-горячому ангобу нанесено білий розпис. Аналоги йому відомі серед кераміки культури Гумельниця. Інший — фрагмент кубка, на червоному тлі поверхні якого нанесено білий розпис з тонким чорним обрамленням. Геометричний стиль цього орнаменту та сполучення його кольорів притаманні пам'яткам культури Кукутені. Найближчі аналоги відомі в Ізвоарі II¹³ та Поливановом Ярі III.

Особливо знаменним була поява в Печері, Сабатинівці і кераміки з черепашкою в тісті. Використовуючи традиційну форму та орнаментацию посуду, населення цього регіону оволоділо новою технологією виготовлення кераміки. На пам'ятках цієї території трапляється також «імпортна» кераміка з ранніх поселень середньостогівської культури¹⁴. Все це свідчить, що населення східного регіону вступило в тісні контакти зі степовим світом, не виключено проникнення степового етносу в трипільське середовище.

У Печері і Красноставці зафіксована кераміка з накольчасто-нарізною орнаментациєю, яка не характерна для Зарубинців. Але незважаючи на деякі притаманні для Красноставки риси, Печера і Сабатинівка і мають значно більше ранніх елементів, що дає можливість зіставляти їх з пам'ятками типу Зарубинців. При цьому Печеру слід вважати більш раннім поселенням, ніж Сабатинівка I, але обидва ці

поселення існували раніше, ніж пам'ятки типу Красноставки, які приходять на зміну пам'яткам зарубинецького типу в Буго-Дніпровському межиріччі. На жаль, у Побужжі пам'ятки цього часу майже не досліджено.

На наступному етапі (пам'ятки типу Красноставки) конструкція будинку більш досконала за плануванням та технікою зведення житла.

У керамічному комплексі пам'яток типу Красноставки наявні в основному ті самі групи кераміки, але в іншому процентному співвідношенні¹⁵.

У групі з заглибленим візерунком утверджується спіральнострічкова орнаментация. У декорі посуду переважає заповнення заглиблень білою пастою у сполученні з покриттям виступаючих ділянок поверхні світло-коричневим ангобом. Жолобки спірального орнаменту стають ширшими і більш округлими, ніж у пам'ятках зарубинецького типу. Новим є поява орнаменту, нанесеного однією-двома тонкими спіральними лініями, доповненими круглими ямками.

У плані еволюції кераміки східного регіону цікава зміна форми грушеподібної посудини та поява зерновика, який є похідною від неї. Зерновик має значно більші розміри, плоске дно, вінця замінюються круглим отвором. Тулуб набуває витягнутих пропорцій та прикрашається спіральним орнаментом з кількох ліній. На цьому етапі покриття сферичної форми змінюються конічними.

Простежуються зміни і в групі кераміки з канельованою орнаментацией. Зменшується кількість посуду, прикрашеного канелюрами в поєднанні з зубчастим штампом. Якщо на поселеннях початку раннього етапу (Зарубинці, Печера) його близько 30 %, то на пам'ятках кінця раннього етапу (Красноставка, Чижівка, Гребля) — близько 10%. Разом з тим кількісно збільшується кераміка, прикрашена лише канелюрами. На початковому етапі посуд цього стилю не перевищує 1,5 %; в Сабатинівці I — 4,3, а в Красноставці — 11,7%¹⁶. Деякі посудини з подібним декором трапляються в Поливановому Ярі III¹⁷ та Хебешештах¹⁸.

До керамічного комплексу пам'яток типу Красноставки належить ще одна група — кераміка з ямковим орнаментом (11,7%), представлена широковідкритими горщиками та витягнутими глеками з світло-коричневим ангобом. У системі орнаменту панують композиції з рядів ямок або відбитків порожнистої трубочки, що доповнюються рогоподібними виступами. У тісті є домішки піску, товченого кварциту та вапна.

Витягнутий глек — нова в кераміці східного ареалу форма, що була невідома в ранньотрипільський час. Найближчі аналоги цьому посуду відомі в тисаполгарській¹⁹ та інших споріднених їй культурах. Для посуду цих культур також характерні різні рогоподібні наліпи, пеглеподібні ручки, розташовані у два ряди. На деяких етапах існування цих культур був поширений ямковий орнамент. У тісті звичайними є домішки кварциту та вапна. Ці спостереження дають можливість припустити вплив тисаполгарської культури на виникнення нової для східного регіону групи кераміки. Чи був цей вплив прямим або посереднім (через енеолітичні племена Закарпаття), поки ще судити важко. Племена культури Кукутені в цей період також підтримують тісний зв'язок з тиським колом культур. Зокрема, вплив тисаполгарської культури помітний на кераміці з Трушешт і Хебешешт²⁰. Близькі за орнаментом фрагменти знайдено також і в Сабатинівці I.

Матеріали поселень типу Красноставки дають можливість говорити про зв'язки поселення цього регіону з племенами культури Гумельниця, свідченням чого є чотиригранні посудини, кераміка, пофарбована після випалу вохрою.

Про контакти зі спорідненими кукутенськими племенами свідчать близькість деяких форм і орнаментів кераміки. На поселенні Красноставка трапилися фрагменти кубків з канельованим та ямковим орна-

ментом, характерні для поселень Хебешесті та Поливанів Яр III. Про зворотний зв'язок свідчить конічна покришка, виявлена в Трушештах²¹.

Не суперечить зазначеному і розписна кераміка, знайдена на трипільських пам'ятках раннього етапу східного ареалу. Вона імпортована з кукутенського середовища і знаходить аналоги переважно на поселеннях Хебешесті та Дрегушені²².

Трипільські племена раннього етапу Східного ареалу підтримують зв'язки з місцевим неолітичним середовищем. На трипільському поселенні поблизу с. Гребля виявлено кераміку дніпро-донецької культури етапу II В. Кераміка, близька за орнаментацією до посуду з Красноставки (рис. 1, 1), трапилася і на поселенні цього самого етапу в Гринях²³.

Перегляд трипільських імпортів з поселень етапу II В також вказує на їх походження з ранніх поселень Східного регіону, таких, як Печера, Зарубинці, Красноставка, що відносяться до етапу VI Трипілля. Висновок про співіснування дніпро-донецьких пам'яток другого періоду з раннім Трипіллям²⁴ потребує перегляду. Під впливом місцевого неоліту на пам'ятках типу Красноставки з'явилася орнаментация кераміки наколами та нарізками. Подібний орнамент на пам'ятках кукутенського кола не зафіксований.

Про зв'язок Трипілля східного регіону зі степом свідчать фрагменти посуду з домішками черепашки в тісті. Якщо на більш ранніх пам'ятках (Сабатинівка 1) черепашка наявна в тісті, а орнаментация залишається традиційно трипільською, то в Красноставці вже помітний вплив степу і в орнаментации посуду. Тут наявні криволінійні відрізки стрічок з тонких прокреслених ліній, обрамлених наколами або зубчастим штампом (рис. 1, 1). Така орнаментация є на посуді з Березівської ГЕС²⁵. У плані становлення групи кераміки з домішками черепашки в тісті маємо цікавий фрагмент посудини з Чижівки (рис. 1, 2). Його орнаментальна схема — шеврон, заповнений зубчастим штампом, — стане провідною для цієї групи на наступних етапах розвитку східного регіону.

Наявність ранньотрипільських рис у пам'ятках Зарубинці, Борисівка, Печера дає можливість датувати їхню появу серединою IV тис. до н. е. Риси кераміки, характерні для поселень етапів Кукутені А₃—А₄ (Хебешесті, Трушешті), виявлено в пам'ятках типу Красноставки, свідчать про існування цих поселень в останній чверті IV тис.

До другого (середнього) етапу розвинутого Трипілля східного регіону відносяться пам'ятки Буго-Дніпровського межиріччя типу Шкарівки (початкова фаза) та Веселого Кута (заклучна фаза). У басейні Південного Бугу в цей час існують пам'ятки типу Кліщева та недостатньо вивчені поселення, що передують Володимирівці; в Подніпров'ї з'являються пам'ятки типу Верем'я. На цьому етапі склалися основні прийоми домобудівництва, своєрідного забарвлення набули загальнотрипільські землеробські культури, досить чітко оформилися основні керамічні групи.

Для пам'яток шкарівського типу характерне ускладнене планування поселень, основним елементом якого є комплекс будівель, різних за функціональним призначенням²⁶. Розвиваючи традиції глинобитного домобудівництва, закладені на ранніх етапах розвитку трипільської культури, а також запозичуючи деякі прийоми будівельної техніки, притаманної трипільським племенам Подністров'я, та гумельницьким племенам Подунав'я, населення східного регіону на розвинутому етапі досягає в цій галузі значних успіхів²⁷.

Загальний аналіз архітектурно-конструктивних деталей будівель дозволяє говорити, що на пам'ятках шкарівського типу в основному склалися ті локальні особливості в домобудівництві, які в майбутньому стають характерними для всіх пам'яток Буго-Дніпровського межиріччя.

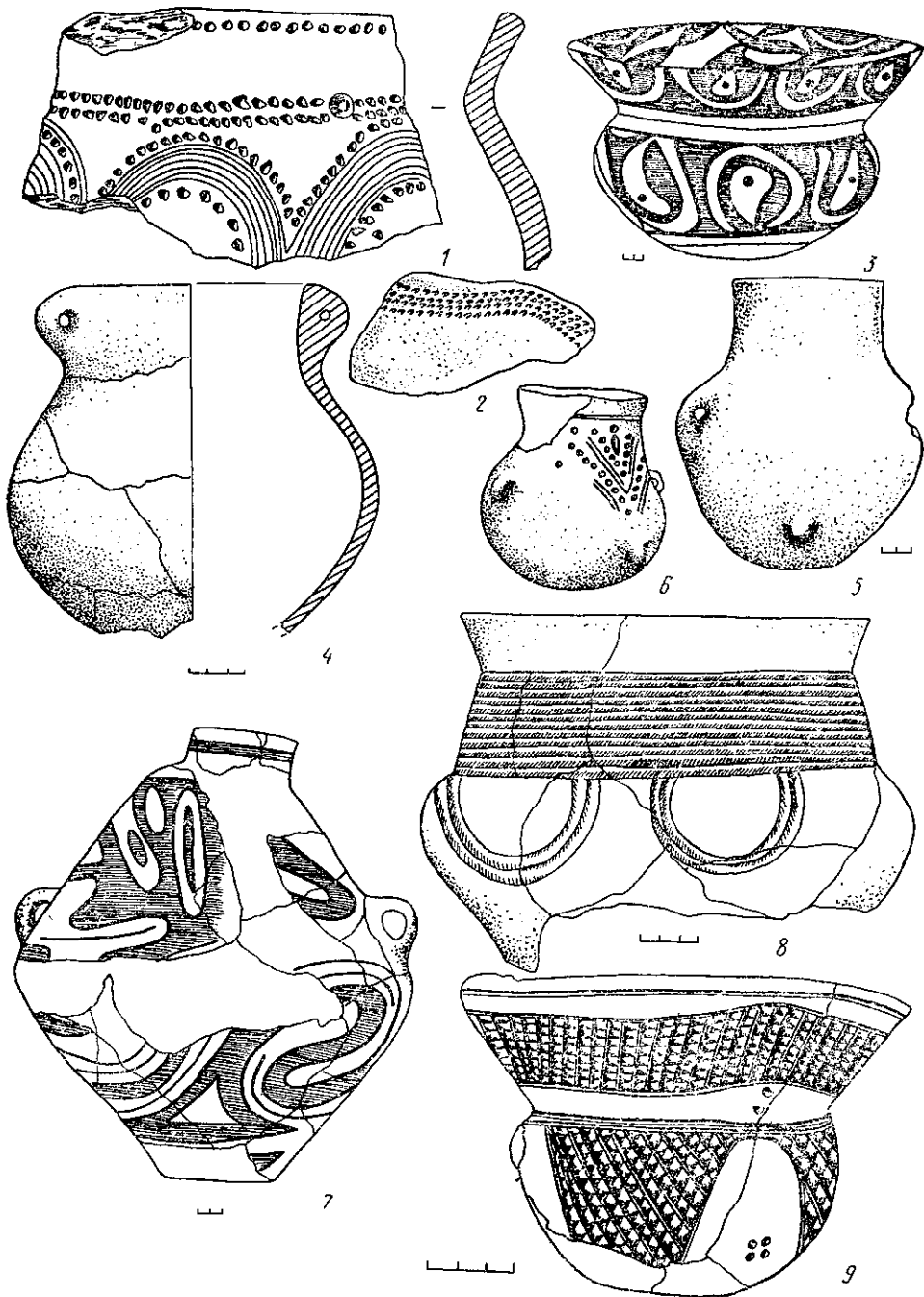

Рис. 1. Кераміка. Імпорти та впливи:

1 — Красноставка; 2 — Чижівка; 3—5, 7—9 — Веселий Кут; 6 — Верем'я.

річчя. Подібні домобудівні прийоми простежуються і на пам'ятках Побужжя²⁸.

На середньому етапі розвинутого Трипілля відбувається диференціація будівель за функціональним призначенням. Виділяються культові та господарські споруди, а також господарські і виробничі приміщення в житлах.

У цей період у племен східного регіону досягає розквіту гончарне виробництво. З'являються гончарні печі, вдосконалюється технологія виготовлення посуду. Звичайними стають відновний випал та лощіння кераміки. Слід зазначити, що посуд із чорною підлощеною до блиску

поверхнею є характерним саме для пам'яток шкарівського типу. Остаточно формуються основні керамічні групи, притаманні східному ареалу. Чільне місце орнаменту займає спіральна стрічка з кількох заглиблених ліній, заповнених білою пастою. Стабільною стає форма зерновиків, конічних покришок, біноклів (рис. 2, 1, 2, 4). Особлива увага приділялася оформленню серединних перемичок біноклеподібних посудин. Орнамент однієї з них нагадує антропоморфні фігури з композиції, виконаної на зерновуку із значно пізнішого поселення цієї зони — Гребенів²⁹. Єдність елементів сюжету ще раз підкреслює сталість ідеологічних уявлень населення східного ареалу та існування в його середовищі певних міфів.

Основною формою посуду із заглибленим орнаментом на пам'ятках шкарівського типу був кратер (71%) (рис. 2, 3, 5), а канельованої кераміки — високі витягнуті глеки, кулясті посудини і різні за розміром кубки (рис. 2, 9). Найбільш поширений орнамент — одна чи подвійна стрічка канелюр, доповнена пальцевими вдавленнями. Форма високого витягнутого глека, посудин з петельчастими ручками, що відходять від вінець, та кубка, очевидно, були запозичені з тиського кола культур³⁰. Майстри східної зони, сприйнявши чужу форму, прикрасили її властивим їхній кераміці орнаментом. Інколи використовувався характерний для гумельницької культури прийом чергування ділянок підлощеної поверхні з матовим фоном.

На пам'ятках шкарівського типу вперше у східній зоні з'являється посуд амфороподібної форми, що прикрашався канелюрами, які після випалу додатково вкривалися білою, червоною або білою в поєднанні з червоною фарбою (рис. 1, 7). Посуд цього стилю трапляється на всіх пам'ятках шкарівського типу, хоча і не набуває тут значного поширення. Певно, він був запозичений із західного ареалу, де кераміка, прикрашена у такий спосіб, відома на поселеннях Дрегушені³¹, Фрумушика³², Жури, Солончени II³³, Поливанів Яр.

У цей період остаточно встановлюється основна форма — горщик, групи кераміки з рельєфно-штамповою орнаментуванням або так званої кухонної, з системою орнаменту, в якій наявні криволінійні елементи, виконані зубчастим штампом у сполученні з рельєфними доповненнями (рис. 2, 10). У майбутньому ця кераміка буде поширена як на більш пізніх пам'ятках східної зони, так і далеко за її межами.

У керамічному комплексі пам'яток шкарівського типу кількісно зростає розписна кераміка, різноманітнішими стають стилі її орнаментування. Цей посуд потрапляє до населення східного регіону ще на етапі Кукутені А₃—А₄ і Трипілля В/1 (Дрегушені, Жури, Поливанів Яр III₂), коли виникають пам'ятки шкарівського типу. Контакти з західним ареалом тривають і наприкінці існування цих пам'яток, про що свідчить розписна кераміка перехідного етапу VI—VII, або Кукутені А-В (Заліщики, Солончени II, Поливанів Яр II₁, Корлетень). Про проникнення кераміки східного регіону в кукутенське середовище свідчить біноклевидна посудина, знайдена в Дрегушенах³⁴.

Дальший розвиток східного регіону характеризують в Буго-Дніпровському межиріччі пам'ятки типу Веселого Кута.

У цей час трипільські племена вступають у період найвищого розквіту і досягають високого рівня економічного розвитку. Набувають поширення значні за розмірами поселення із складним плануванням, вуличною системою забудови і великою кількістю населення. Ці поселення відігравали роль економічних та культурних центрів трипільського суспільства східного регіону. Одне з них — поселення Веселий Кут площею близько 150 га.

Житлові будинки цього періоду за конструктивними особливостями та інтер'єром мало чим відрізнялися від споруд попереднього етапу. Крім жител, на поселеннях виявлені одно- і двох'ярусні виробничі та господарські споруди. Серед них найбільш визначним є кера-

Рис. 2. Кераміка з поселень східного регіону:

1-3, 5, 9, 10, 12 — Шкарівка; 4, 6, 7 — Веселий Кут; 8, 11, 13 — Верем'я, 14 — Миропілля.

мічний виробничий комплекс з досконалими за конструкцією гончарними горнами, сушильною камерою та еталонами посуду.

Про високий рівень гончарного ремесла свідчить також кераміка пам'яток типу Веселого Кута. У групі з заглибленою орнаментациєю поширені зерновика та грушоподібні посудини (рис. 2, 6). На них з'являються антропоморфні та зооморфні наліпи.

Значно зменшується кількість біноклів, прикрашених заглибленим

орнаментом. Новою формою даної групи стає кулястий посуд, прикрашений заглибленими спіральними стрічками (рис. 2, 7).

У керамічному комплексі пам'яток типу Веселого Кута зросла кількість та різноманітність форм розписної кераміки. Переважно вона імпортувалася з Подністров'я (рис. 1, 3), але вже з'являється місцевий посуд, що відрізняється від імпортних зразків як за складом маси, так і за стилем розпису. На східній околиці поселення виявлено площадки, в яких розписна кераміка стилістично близька до посуду пам'яток, що на Південному Бузі передують Володимирівці³⁵. Наявність цієї кераміки у житлах Веселого Кута свідчить про контакти двох груп населення східного ареалу, а можливо, і про просування населення Побужжя у східному напрямку. На площадках Веселокутського поселення трапилася кераміка з сірою поверхнею та темно-коричневим розписом, яка пізніше стане характерною для заключного етапу розвинутого Трипілля східного ареалу. Цей факт вказує на тривале існування Веселого Кута і дає можливість виділити найбільш пізню ланку в структурі цього великого поселення.

Керамічні комплекси пам'яток типу Великого Кута відбивають вплив синхронних культур. Тут ще трапляється посуд, близький кераміці тисаполгарської культури (рис. 1, 4—6). Привертає увагу поява сітчастої заглибленої орнаментациї, не характерної для культур Кукутені-Трипілля (рис. 1, 9). Найближчі аналоги їх знаходимо в тисаполгарській та бодрогкерестурській культурах³⁶. На синхронізацію Трипілля цього часу з кінцем тисаполгарської і початком бодрогкерестурської культури вказують В. С. Тітов та С. Шишка³⁷. Досить цікавою є знахідка на поселенні Веселий Кут мідної очковидної підвіски, близькі аналогії якій є в лендельській культурі Польщі³⁸.

Порівняння пам'яток типу Веселого Кута з Кліщевим також вказує на їхні спільні риси, але деякі житла Кліщева дають значно більший процент розписної кераміки. Наявна і певна різниця в елементах домобудівництва³⁹.

Зіставлення матеріалів Веселого Кута і пам'яток типу Верем'я виявляє майже повну ідентичність керамічних комплексів (рис. 2, 8, 11, 12), що свідчить про етнічну близькість цього населення.

У цей час помітно збільшується різниця між пам'ятками східного регіону та поселеннями Подністров'я. Якщо на пам'ятках типу Веселого Кута кількісно переважає кераміка із заглибленим орнаментом (33—34%), а розписна становить 5—10%, то на синхронних поселеннях західного регіону (Поливанів Яр II, Яблона XIII, Незвисько)⁴⁰ розписна кераміка становить 85—90%, а із заглибленим візерунком лише 1%. Остання за стилем помітно відрізняється від аналогічного посуду пам'яток східної зони. З Поливановим Яром II, слід синхронізувати ранні площадки Веселого Кута, а з Поливановим Яром II₂⁴¹ — його пізні площадки.

Отже, початок другого етапу східного регіону можна віднести до часу Кукутені А-4 або кінця Трипілля В-1. Продовження його існування припадає на час пам'яток Кукутені АВ, або перехідного періоду Трипілля В1-VII⁴². Датується цей етап кінцем IV—початком III тис. до н. е.

До третього (заключного) періоду розвинутого Трипілля східного регіону відносяться пам'ятки Буго-Дніпровського межиріччя типів Миропілля і Гарбузина. На Бузі в цей час ще існують пам'ятки, що передують Володимирівці, та розвиваються пам'ятки типу власне Володимирівки, а на Дніпрі розвиваються пам'ятки типу Коломійщини II.

Цей період характеризується послабленням деяких традиційних етнографічних рис, властивих племенам східного регіону. Це помітно в домобудівництві, кераміці. Ускладнюється господарство, зростає кількість населення і відповідно збільшується площа поселень, на яких зафіксована досить висока концентрація жител. Основним елементом поселення, як і раніше, є комплекс — подвір'я з різними за

функціональним призначенням будівлями. Житлові будинки цього часу за конструкцією менш масивні, в них зникають настили, фундаменти. Плитчасті підвищення трапляються досить рідко.

Кераміка поселень типу Миропілля переважно аналогічна посуду більш ранніх пам'яток: змінюється лише їхнє процентне співвідношення, зникають деякі групи і форми. Посуд виготовляється досить недбало. Майже не застосовується лошіння поверхні, нерідко маса, з якої раніше виготовляли лише певні форми кераміки, використовується для виготовлення посуду інших груп. Так, у групі з заглибленою орнаментациєю іноді трапляється посуд, виготовлений з крихкого тіста з домішкою крупного піску і черепашки. Заглиблений орнамент заповнюється білою пастою значно рідше: посуд частіше покривається світло-коричневим ангобом. Рідше знаходять кераміку, орнаментовану канелюрами. Збільшується кількість розписного посуду, але в Миропіллі він репрезентований лише однією стилістичною групою, світло-і темно-сірі посудини із світло-коричневим рідким ангобом, на поверхні якого темно-коричневою фарбою нанесено орнаментальний фриз. Окремі фрагменти, прикрашені подібним розписом, знайдені на пізніх площадках Веселого Кута. Досить цікавим є той факт, що майже повністю зникає імпортна розписна кераміка, її місце займає посуд з розписом місцевого виробництва⁴³.

Помітно спрощується і орнаментација так званої кухонної кераміки. Шеврон поступається місцем горизонтальним смугам, зубчастий штамп змінюється різними наколами (рис. 2, 14). Якщо в керамічному матеріалі не відчуваються будь-які нові запозичення, то в наборі кам'яних знарядь праці є деякі зміни — розширюється їх асортимент за рахунок як запозичення, так і прямого імпорту із середовища карпатського енеоліту. Трапляються знаряддя з обсидіану, не властиві пам'яткам кукутенського кола. Загалом ці пам'ятки можуть бути віднесені до початку етапу ВІІ.

Наприкінці етапу ВІІ в Буго-Дніпровському межиріччі з'являється група пам'яток типу Гарбузина (Гарбузин, Гордашівка, Христинівка на Черкащині).

Зберігаються великі поселення з круговим розміщенням будівель. Серед останніх є житла з підвальними приміщеннями, зафіксованими в Гарбузині та Христинівці. Саме цей тип споруди, очевидно, представлений відомою моделлю житла з Росохуватки.

У керамічному комплексі поселень помітно зростає процент розписної кераміки. Переважає посуд місцевого виробництва, орнаментований він у стилі, властивому для Миропілля. Наявна тут і імпортна кераміка, аналоги якій є в поселеннях Подністров'я (Незвисько)⁴⁴. З'являється також кераміка, властива пам'яткам типу Володимирівки (рис. 3).

Кераміка із заглибленим орнаментом притаманна місцевим пам'яткам попередніх етапів, репрезентована багато орнаментованими великими кратерами, зерновиками, біноклеподібними посудинами. Так звана кухонна кераміка, зберігаючи традиційні для пам'яток типу Веселого Кута і Миропілля орнамент і форму, зазнає деяких змін. Посуд цієї групи значно збільшується в розмірах, в орнаментациї з'являється відбиток шнура і інші елементи, властиві лише для кераміки цієї групи пам'яток.

Населення пам'яток типу Гарбузина підтримує контакти із спорідненим сусіднім населенням, яке залишило пам'ятки коломиїщенської групи. Контакти із степовими племенами підтверджуються експортом місцевої розписної кераміки в степове середовище, зокрема кераміка, знайдена в Ново-розанівці на Інгульці, виготовлена, на нашу думку, на одному з поселень гарбузинського типу⁴⁵.

Значний процент розписної кераміки і пластики типу Володимирівки в комплексі гарбузинських поселень, а також наявність на пам'ятках Побужжя кераміки з розписом, властивою для Гарбузина, свід-

чить про посилення зв'язків між людьми, які жили на згаданих поселеннях.

Ще в другому періоді розвитку східного регіону намітилися тенденції до інтеграції племен, що просувалися з Подністров'я в район Південного Бугу та Буго-Дніпровського межиріччя. Цей процес раніше всього простежується на Південному Бузі. Великий процент посуду з кукутєнським розписом та пластика, виявлені в житлах Кліщева⁴⁶, підтверджують цю думку. В Буго-Дніпровському межиріччі він стосується заключного етапу Веселокутського поселення, досягнувши в цей час лише території басейну Гірського і Гнилого Тікича. Пам'ятки басейну Росі і Дніпра процес інтеграції охоплює і значно пізніше, тобто у третьому, заключному етапі розвинутого Трипілля східного регіону, про що свідчать вищезгадані матеріали пам'яток типу Володимирівки, знайдені в Гарбузині (рис. 3). Послаблення в цей час давніх традицій, притаманних населенню східного регіону, призвели до асиміляції населення Буго-Дніпровського межиріччя племенами, що просувалися сюди з Побужжя.

Рис. 3. Імпортні керамічні вироби поселення Гарбузин.

Важливі наслідки при вивченні суспільної організації племен, які заселяли територію східного регіону, дає картографування трипільських пам'яток Буго-Дніпровського межиріччя, що показує їх групове розміщення. Група (гніздо) пам'яток займала окрему територію і відображала розвиток у часі певного соціального об'єднання, від раннього до пізнього етапу розвинутого Трипілля східного регіону (табл.).

Групи трипільських пам'яток Буго-Дніпровського межиріччя

Етап	Група					
	1	2	3	4	5	6
Заклучний	Владиславчик	Гордашівка	Христинівка	Бочкуріно	Гарбузин Миропілля	Пилипча
Середній	Копіювата Зюбріха	Веселий Кут Онопрієвка	Бугачівка II Шукайвода	Ботвинівка Ліщинівка	Дешки Миколаївка	Шкарівка
Ранній	Зарубинці	Лісове	Бугачівка I	Красно- ставка Гребля		Тараша

Дослідження розвитку окремих груп (гнізд) та їхніх контактів дає уявлення про формування окремих родо-племінних об'єднань, що, певно, складала племінний союз, який відповідає східному ареалу.

Серед загальної маси поселень з однаковими економічними можливостями на вузлових шляхах з'являються такі великі центри, як Веселий Кут, Володимирівка та ін.

На археологічному матеріалі цієї території простежується спадкоємність у поступальному розвитку трипільської культури східного регіону з середини IV тис. до н. е. і до кінця першої чверті III тис. до н. е.

Однорідність археологічного матеріалу на всіх пам'ятках розвинутого Трипільля східного ареалу свідчить про сталість племінних територій, про існування внутрішніх зв'язків та етнічну монолітність населення. Кожен зовнішній інфільтрат чітко простежується на тлі етнографічного комплексу, характерного для східного регіону.

Як відзначалося вище, у формуванні цього регіону значну роль відіграв тисаполгарський і степовий компоненти. Вплив Тисо-Дунайського ареалу і імпорт швидше за все йшов через Закарпаття. На жаль, мало досліджений енеоліт цього краю поки що не дає можливості простежити шляхи цих контактів.

На першому і другому етапах розвитку східного регіону відчувається вплив у домобудівництві і кераміці солонченської групи пам'яток Подністров'я. У цей же час населення східного регіону підтримує зв'язки з лендельською та гумельницькою культурами.

Розвиваючи ранньотрипільські традиції, запозичуючи окремі елементи в сусідніх споріднених та інокультурних масивах, Трипільля східного регіону набуває власних етнографічних традицій як в домобудівництві, керамічному виробництві, так і в ідеологічних уявленнях, які складають характерні тільки для цього регіону риси культури.

Шкарівське святилище, в якому збереглися повернуті на схід вівтарі, вогнище та інші культові атрибути, а також вівтарі в великих житлових будинках не мають аналогів на поселеннях західного ареалу. Вівтарі різноманітної форми були центром житла, де проходили обряди, необхідним атрибутом яких був посуд. Особливо широко поширення на пам'ятках східного ареалу одержали біноклевидні посудини.

Антропоморфна пластика, широко відома в західній зоні, на пам'ятках східного регіону майже відсутня. Тут поширені плоскі статуетки — амулети, які мають місцеве етнографічне оформлення.

Розквіт економіки східного регіону знайшов відображення в ідеології, де з'являється ряд нових аспектів культової обрядності, не зафіксованих на Заході спільності. Збільшення питомої ваги скотарства в господарстві викликає посилення в культурі родючості церемоніалу, пов'язаного з обрядністю по відтворенню стада. На спеціальних жертвниках-вівтарях виявлено ритуальний посуд, заповнений кальцинованими кістками тварин (Веселий Кут, Миропілля). Одним з атрибутів цього культу є зооморфна пластика та жертвні поховання тварин, знайдені під спорудами пам'яток веселокутського типу.

Орнаментальні схеми з певним семантичним змістом на посуді відображали складні міфологічні і космогонічні уявлення населення східного ареалу. Наявність схем на всіх пам'ятках цієї зони свідчить про передачу міфів із покоління в покоління і про формування своєї міфологічної системи у населення даного регіону, а також про спадкоємність усіх ланок його еволюції.

Вище сказане лише частково розкриває систему ідеологічних уявлень трипільського населення східного регіону.

Навряд чи можна погодитися з думкою дослідників, які вважають головною причиною переваги заглибленого орнаменту на кераміці східних пам'яток віддаленістю цього району від корінної території спільності⁴⁷. Нам здається, що це явище має дещо інший зміст. Трипільські племена досить рано пізнали розписну кераміку, про що свідчать імпорти з кукутенських та гумельницьких поселень. Заглиблений орнамент — одна з яскравих етнографічних ознак племен східного регіону — був засобом передачі майбутнім поколінням давніх традицій та ідеологічних уявлень, що, в свою чергу, допомагало зберігати свою єдність.

Лише послаблення основних елементів системи східного регіону дозволило проникнути сюди новому етносу, який приніс розписну кераміку, що пізніше призвело до виникнення якісно нового для цієї території явища — пам'яток томашівсько-сушківської групи.

На середньому етапі розвитку в етнокультурній області Аріушт-Кукутені-Трипілля чітко простежується специфіка розвитку окремих її регіонів. Зіставлення східного регіону з іншими областями цієї спільності вказує на внутрішню його єдність і відмінність від інших районів (рис. 4). Загальні риси, що простежуються між окремими об-

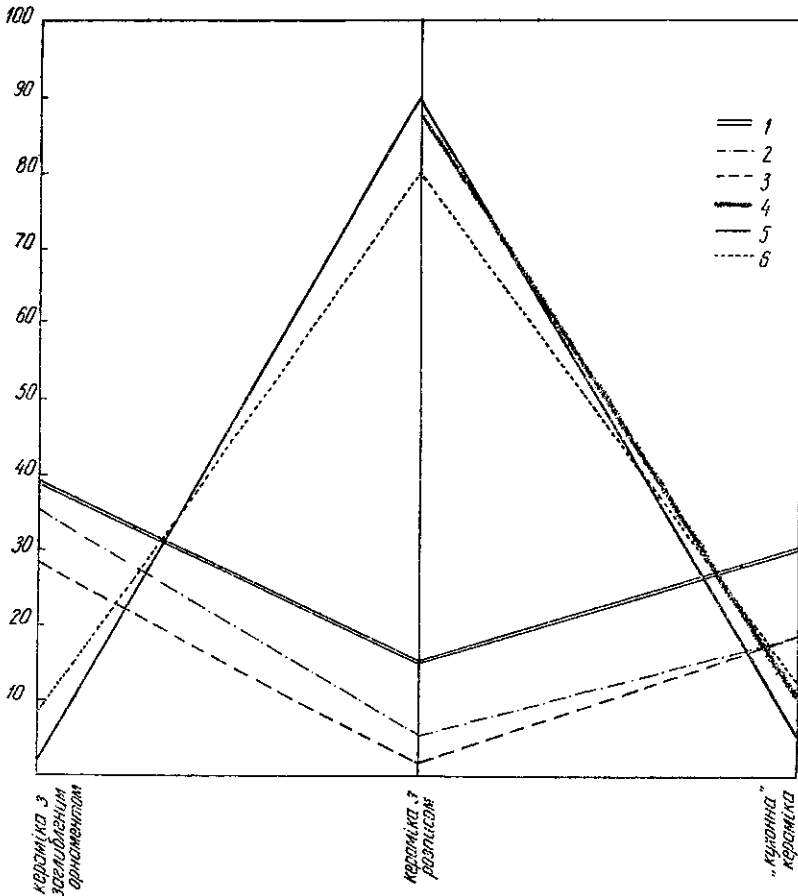

Рис. 4. Гістограма процентного співвідношення основних керамічних груп Західного (1—3) та східного (4—6) ареалу:

1 — Миропілля; 2 — Веселий Кут; 3 — Красноставка; 4 — Незвисько (верхній шар); 5 — Поливанів Яр II, Яблони XII; 6 — Незвисько (нижній шар).

ластями цієї спільності, закономірні, оскільки останні зайняті спорідненими групами, що мають єдиний генетичний корінь. У подальшому вплив у ці області різних етнічних елементів надав їм своєрідного культурного забарвлення.

Відмінність західного ареалу від східного не менш значна, ніж їх обох від культури Гумельниця, яка також на ранньому етапі мала спільний з ними генетичний корінь.

Все це дає можливість ставити питання про виділення ряду споріднених самостійних культур у рамках спільності Аріушт-Кукутені-Трипілля. Одна з цих культур — східнотрипільська — розвивалася між Південним Бугом і Дніпром.

Особенности формирования Восточного региона трипольско-кукутенской общности

Резюме

Выделенные в статье три этапа существования развитого Триполья восточного региона показывают генетическую преемственность поступательного развития со середины IV тыс. до н. э. и до конца первой четверти III тыс. до н. э.

Развивая раннетрипольские традиции, заимствуя отдельные черты соседних с ними родственных и инокультурных мотивов, население восточного ареала вырабатывает самобытные этнографические черты в домостроительстве, керамическом комплексе и в идеологических представлениях, которые составили характерный только для этого региона облик культуры.

Значительную роль в формировании данного региона сыграли тиссополгарский и степной компоненты.

Сопоставление восточного региона с другими областями аришт-кукутено-трипольской общности явственно показывает внутреннее его единство и различие с другими ее районами.

Накопленный в настоящее время материал позволяет поставить вопрос о выделении ряда родственных самостоятельных культур в рамках указанной выше общности, одна из которых — восточнотрипольская — развивалась между Южным Бугом и Днестром.

¹ Хвойко В. Древние обитатели Северного Причерноморья. — Киев, 1913, с. 20—21; Dumitrescu. VI. Oreginea si evolutia culturii Cucuteni-Tripolie. — SCIV, 1963, N 2, p. 301, 306; Comsa E. Culturile neolitice din zona Dunarii inferioare intermediare intre Sud Sinord Apulum. — Alba, 1973, I, s. 20—21; Даниленко В. Н. Энеолит Украины. — Киев, 1974, с. 18—20; Мовша Т. Г. Две параллельные линии развития трипольской этнокультурной области. — НОСА, 1975, ч. I, с. 69; Цвек Е. В. Исследование трипольских поселений в междуречье Южного Буга и Днестра. — Там же, с. 73—76; Цвек Е. В. Трипольские поселения Буго-Днепровского междуречья: (К вопросу о вост. ареале культуры Кукутени-Триполье). — В кн.: Первобытная археология: Поиски и находки. Киев, 1980, с. 163—185; Черныш Е. К. Формирование трипольско-кукутенской культурной общности. — SP, 1981, №№ 5/6, с. 27—31.

² Цвек Е. В. Трипольские поселения..., с. 163—185.

³ Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений. — МИА, 1949, № 10, с. 29, рис. 8, 3.

⁴ Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений, с. 36—38; Черныш Е. К. Место поселений борисовского типа в периодизации Трипольской культуры. — КСИА АН СССР, 1975, № 142; Цвек Е. В. Трипольские поселения Буго-Днепровского междуречья, с. 164—171.

⁵ Цвек Е. В. Трипольские поселения..., с. 164—165.

⁶ Бляшевский М. Ф. Борисівське городище. — Трипольська культура України, 1926, с. 3—5; Пассек Т. С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья. — МИА, 1961, № 84, с. 84.

⁷ Черныш Е. К. Многослойный памятник у с. Печеры. — АСГЭ, 1949, № 1, с. 166—201.

⁸ Цвек Е. В. Трипольские поселения..., с. 165—167, рис. 1.

⁹ Marinescu-Bîlcu S. Cultura pre-cucuteni pe teritorial Romaniei. — Bucuresti, 1974, p. 232, fig. 39, 3; p. 238, fig. 45, 8; p. 250, fig. 63, 6; Бибииков С. Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская на Днестре. — МИА, 1953, № 38, с. 328, табл. 36, 9; Черныш Е. К. Раннотрипольские поселения Ленківці на среднем Дністрі. — Киев, 1959, табл. IV, 15, 16.

¹⁰ Цвек Е. В. Трипольские поселения..., с. 166, рис. 1, 7.

¹¹ Там же, рис. 1, II.

¹² Marinescu-Bîlcu S. Cultura..., p. 258, fig. 2; p. 257, fig. 3, 4; Бибииков С. Н. Раннетрипольское поселение..., с. 375, табл. 83, БГД; с. 377, табл. 85, БВИ; с. 399, табл. 107, А; с. 400, табл. 108, А; Черныш Е. К. Раннотрипольские поселения..., с. 82, табл. XIII, 9, 10, 21, 27, 28.

¹³ Vulpe R. Jzvoare. — Bucuresti, 1957, p. 156, fig. 133, 134.

¹⁴ Мовша Т. Г. Проблемы связей Триполья-Кукутени с племенами культур степного ареала. — SP, 1981, 5/6, с. 61—62, рис. 1, I, 2, 3.

¹⁵ Цвек Е. В. Трипольские поселения..., с. 168—171, рис. 2.

¹⁶ Там же, с. 169, рис. 2, 15.

¹⁷ Пассек Т. С. Раннеземледельческие (трипольские) племена..., с. 111, рис. 21, 3.

¹⁸ Dumitrescu VI. Habasesti. — Bucuresti, 1954, pl. LXV, I—3.

¹⁹ Bognár-Kutizian J. The cooper age cemetery of Tiszapolgár-Basatanya. — АН, SN, — Budapest, 1963, 42, p. 234, fig. 144; pl. LV, 5; LVIII, I, 3; LXI, 5; CVIII, 3.

²⁰ Dumitrescu. VI. Arta preistorica in Romania. — Bucuresti, 1974, p. 101, fig. 101.

²¹ Petrescu-Dambovita M. Santierul Trusesti. — SCIV, t. 5, N 1/2, p. 18, fig. 8.

- ²² Nitu A. Motive deometrice in ornamenta tia ceramicii Bandate. — AM, 1969, t. 6, p. 27, fig. 7, 2.
- ²³ Телегін Д. Я. Дніпро-донська культура. — К., 1968, с. 193, рис. 58, 5.
- ²⁴ Там же, с. 192.
- ²⁵ Мовша Т. Г. Проблеми зв'язей..., с. 62, рис. 1, 3.
- ²⁶ Цевек Е. В. К вопросу об отражении в поселениях социальной структуры общества. — В кн.: Реконструкция древних общественных отношений. Л., с. 25, 26.
- ²⁷ Цевек Е. В. Домостроительство и планировка трипольских поселений (по материалам раскопок в с. Шкаровка). — В кн.: Энеолит и бронзовый век Украины. Киев, 1976, с. 46—57.
- ²⁸ Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений, с. 84, рис. 39; Заец И. И. Трипольские жилища на Ю. Буге. — SP, 1981, № 5/6, с. 48—61.
- ²⁹ Цевек О. В. Трипольська посудина з антропоморфними зображеннями. — Археологія, 1964, 16, с. 78, рис. 3—4.
- ³⁰ Bognár-Kutizian J. The early copper age Tiszapolgár culture in the Carpathian Basin. — AN, SN, XLVIII, 1972, XVII, 6, 9, 15; XVIII 4, 10; XX, 4; XXV 2; LVIII, 1; Bognár-Kutizian J. The copper age cemetery..., VI, 3, 4; XII, 2; XVII, 5; XLVI, 2, 3; L. 9; CIII, 6, 8; CIV, 3; CXI, 4.
- ³¹ Dumitrescu. VI. Arta preistorica, p. 123, fig. 128, 133, 134.
- ³² Ibid., p. 97, fig. 94.
- ³³ Мовша Т. Г. Трипольское жилище на поселении Солончены II. — ЗОАО, 1960, ч. 1, с. 245.
- ³⁴ Dumitrescu VI. Arta preistorica, 129, fig. 135.
- ³⁵ Вивчення цих пам'яток тільки почалося, попередньо до них можна віднести поселення Побреби, Савова Криниця II, Сербі III, Черкасів Сад, Олександрівка-Крутянська (див.: Станко В. Н., Зиньковская Н. Б. Разведки памятников эпохи энеолита в северных районах Одесской области. — В кн.: Археологические и археографические исследования на территории Южной Украины. Киев, 1976, с. 132, 140, 144, 145, 147; Полищук Л. Ю. Отчет о разведочных работах в Кодымском р-не Одесской области. Ф., 1980/130; 809).
- ³⁶ Siska St. Die kulturen ges Polgar-Bereiches. — In: Die slowakei in der jungeren steinzeit. Bratislava, 1970, S. 271, 272; Bognár-Kutizian J. The cooper..., pl. CXXII.
- ³⁷ Титов В. С. Tripolye culture in the chronologyeal system of neolithical and coope age cultures of south-Eastern and central Europe. — In: VIII Congr. intern. sci. prehist. et protohist. M., 1971; Siska St. Die kulturen..., S. 271.
- ³⁸ The neolithic in Poland. — Wroclawetc. 1970, p. 132, fig. 38, 10.
- ³⁹ Заец И. И. Трипольские жилища..., с. 60; Заец И. И. Трипольское поселение Клищев на Южном Буге VI—VII. — СА, 1974, № 1, с. 180—200.
- ⁴⁰ Попова Т. А. Древние земледельцы..., с. 8; Попов С. И. Археологические исследования у с. Яблона. — АИМ, 1973, с. 46—52; Черныш Е. К. К истории населения энеолитического времени в Среднем Приднестровье. — МИА, 1962, № 102, с. 42.
- ⁴¹ Попова Т. А. Древние земледельцы Среднего Поднестровья в IV—III тыс. до н. э. — В кн.: Ранние земледельцы. Л., 1980, с. 43—58.
- ⁴² Мовша Т. Г. Многослойное трипольское поселение Солончены II. — КСИА АН СССР, 1965, с. 100; Виноградова Н. М. Памятники переходного этапа триполья VI—VII в Поднестровье. — СА, 1972, № 1, с. 36—55.
- ⁴³ Цевек Е. В. Трипольские поселения..., с. 181, рис. 7, 3.
- ⁴⁴ Черныш Е. К. К истории населения энеолитического времени в Среднем Приднестровье. — МИА, 1962, № 102, рис. 27.
- ⁴⁵ Шапошникова О. Г., Неприна В. И. Новорозановское многослойное поселение. — В кн.: Древности Поиугуля. Киев, 1977, с. 51—65.
- ⁴⁶ Заец И. И. Трипольское поселение Клищев..., с. 180—200.
- ⁴⁷ Черныш Е. К. Формирование трипольско-кукутенской культурной общности, с. 28.

В. О. КРУЦ, С. М. РИЖОВ

Фази розвитку пам'яток томашівсько-сушківської групи

Перші відомості про пам'ятки середнього—початку пізнього етапу розвитку трипольської культури межиріччя Південного Бугу і Дніпра відносяться до початку століття, коли проводилися розкопки в Колодистому, Пеньожковому, Попудні. Детальніше ці поселення почали вивчатися у 20—30-і роки. У цей час одержали матеріали з Сушківки, Томашівки, Володимирівки та ряду інших поселень, що дало змогу Т. С. Пассек включити їх до своєї схеми періодизації¹. У плані виявлення нових пам'яток у цьому районі багато зробили краєзнавці з Умані В. А. Стефанович² та Г. Ю. Храбан³, які відкрили десятки нових поселень.